

Osmanlı Son Dönem Hukuk Literatüründe Doğal Hukuk-Pozitif Hukuk Ayrımı: Mehmet Servet'in Mukaddime-i İlm-i Hukuk Adlı Eseri*

Ömer Can BAŞ

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Sakarya, Türkiye, omerbas@sakarya.edu.tr (Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

Abdullah ÖZÇELİK

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Sakarya, Türkiye, abdullahozcelik@sakarya.edu.tr

Makale Bilgileri	ÖZ
<p>Makale Geçmişi Geliş: 16.07.2022 Kabul: 16.10.2022 Yayın: 23.10.2022</p> <p>Anahtar Kelimeler: Doğal Hukuk, Pozitif Hukuk, Hukuk Teorisi, Hukuk Felsefesi, Adalet.</p>	<p>Doğal hukuk ve pozitif hukuk ayrımı, hukukun kaynaklarını göstermek için kullanılmaktadır. Bu ayrım, olan ve olması gereken hukuk arasındaki farka ilişkindir. Bu mesele modern hukuk mekteplerinin kurulduğu Osmanlı'nın son döneminde, özellikle ders kitapları içerisinde de kendisine yer bulmuştur. Makalenin amacı, özellikle tafsilatlı açıklamaları sebebiyle Mehmed Servet'in hukuka giriş türündeki kitabı incelenerek söz konusu ayrımın dayanaklarını, uygulamalarını ve günümüz hukuku karşısındaki konumunu ortaya koymaktır.</p> <p>Mekteb-i Hukuk'ta hukuka giriş ve ceza hukuku dersleri veren Mehmed Servet, Mukaddime-i İlm-i Hukuk adlı eseri ders kitabı formatında hazırlamıştır. Eserde söz konusu husus Hukuk-ı Tabiiye ve Hukuk-ı Mevzua kavramlarıyla incelenmiştir. Benzer şekilde Mehmed Servet'in yanında İbrahim Hakkı Paşa'nın ve Münif Paşa'nın hukuka giriş niteliğindeki ders kitapları ve Mahmud Esad'ın, Kazım'ın ve Sadullah-Vartan'ın monografileri de bu alana ışık tutmaktadır. Ancak hukuka giriş niteliğinde bir eser olması hasebiyle açık ve berrak bir anlatımın seçilmesi, muadilleri karşısında daha tafsilatlı açıklamaların yer alması ve bizce meseleyi yalnız dini boyutta ele almaması nedeniyle Mehmed Servet'in söz konusu eseri önem arz ettiğinden tercih edilmiştir. Biz bu kapsamda dönemin kendi anlayışı içinde mevzubahis ayrımın, bir yandan dayanaklarını ve uygulamaya yansımalarını diğer yandan da günümüz hukuk anlayışı perspektifinden incelenmesini karşılaştırmalı şekilde ifade etmeye çalıştık.</p> <p>Yazar, pozitif hukuk kavramını; devletin tebaası bulunan insanların kendi aralarındaki, devlet ile tebaası arasındaki ve devletlerin kendi aralarındaki ilişkilerden doğmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Bu kısımlar sırasıyla; özel hukuk, kamu hukuku ve uluslararası hukuktur. Bunun yanında yazar doğal hukuk ve pozitif hukuk arasında öncelik-sonralık ilişkisi olduğunu ifade eder. Böylece az evvel sayılan hukuk bölümleri/türleri, doğada tek olan adalet kaynağından çıkmış bir pınarın döküldüğü havzalarıdır. Tam da buradaki adalet kaynağı doğal hukuku ifade etmektedir. Bu minvalde doğal hukuk değişmez kabul edilmekte ve özgürlük, eşitlik ile beraberinde iyiyi kötüden ayırma kudretini kanunlar/emirler vs. değil doğal hukukun kendisi bahşetmiştir.</p>

The Natural Law - Positive Law Distinction in the Late Ottoman Legal Literature: Mehmed Servet's Mukaddime-i İlm-i Hukuk

Article Info	ABSTRACT
<p>Article History Received: 16.07.2022 Accepted: 16.10.2022 Published: 23.10.2022</p> <p>Keywords: Natural Law, Positive Law, Legal Theory, Philosophy of Law, Justice.</p>	<p>The distinction between natural and positive law is used to show the sources of law. In other words, this distinction is about the difference between the law that is and the law that should be. This issue also found its place in the textbooks in the last period of the Ottoman Empire, when modern law schools were established. The paper aims to reveal the grounds, practices, and position of the said distinction by examining Mehmed Servet's introduction to the law book, especially due to his detailed explanation at that time.</p> <p>Mehmed Servet, who gave introductory law and criminal law lessons at the Mekteb-i Hukuk, prepared the book Mukaddime-i İlm-i Hukuk in the format of a textbook. In the textbook, the subject in question has been examined with the concepts of Hukuk-ı Tabiiye and Hukuk-ı Mevzua. Similarly, besides Mehmed Servet, the textbooks of İbrahim Hakkı Pasha and Munif Pasha are introductory law, and the monographs of Mahmud Esad, Kazım and Sadullah-Vartan shed light on this field. However, since it is an introductory work to law, it has been preferred because it has a clear and clear expression, contains more detailed explanations than its counterparts, and does not deal with the issue only in a religious dimension, Mehmed Servet's work is important. In this context, we tried to express comparatively the basis of the distinction in question and its reflections on practice, on the one hand, and the analysis from the perspective of today's understanding of the law, on the other hand, within the understanding of the period itself.</p> <p>The author describes the concept of positive law; It divides the state into three parts, arising from the</p>

relations between the people who are the subjects of the state, between the state and its subjects, and between the states themselves. These parts are respectively; private law, public law and international law. In addition, the author states that there is a precedence-later relationship between natural law and positive law. Thus, the law departments/types just mentioned are the basins where a spring, which is the only one in nature, comes out of the source of justice. The source of justice here refers to natural law. In this way, natural law is accepted as unchangeable, and freedom, equality, and the power to separate good from evil are laws/orders etc., not the natural law itself.

Atıf/Citation: Baş, Ö.C./Özçelik, A. (2022). Osmanlı Son Dönem Hukuk Literatüründe Doğal Hukuk-Pozitif Hukuk Ayrımı: Mehmet Servet'in Mukaddime-i İlm-i Hukuk Adlı Eseri, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(2), s.675-692.

*Bu makale 13-15 Mayıs 2022 tarihinde düzenlenen Uluslararası Necmettin Erbakan Hukuk Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulmuştur.

Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. // This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Günümüzde hukuka giriş türündeki hemen hemen tüm kitaplarda doğal hukuk pozitif hukuk ayırımından bahsedilmektedir. Bahse konu bu ayırım hukukun kaynaklarını göstermek amacıyla kullanılmaktadır. Hukukun kaynakları açısından doğal hukuk, hukuk kurallarının doğadaki mevcut değişmez ve sabit adalet anlayışından alırken pozitif hukuk, belli bir bölgedeki hâlihazırda uygulanan kuralların bütününe ifade etmektedir. Hem tarihsel olarak hem de mantıksal olarak doğal hukuk, pozitif hukuktan önce gelmektedir. Diğer bir yandan doğal hukuk ve pozitif hukuk anlayışları arasında bir zıtlık bulunmaktadır. Çünkü doğal hukuk teorisinin vurguladığı temel adalet anlayışı pozitif hukuk kurallarından kaynaklanan haksızlık ve adaletsizliklere çözüm getirmektedir. İlâveten doğal hukuk anlayışı tüm pozitif hukuk kurallarının da üzerinde yer almaktadır.

Yukarıda anlatılanlar ekseninde elinizdeki çalışma üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, hukuk teorisi çerçevesinde doğal hukuk ve pozitif hukuk kavramları kıyas edilmiştir. İkinci bölümde Osmanlı'nın son döneminde yazılan ve çalışma kapsamında örnek olarak ele alınan hukuka giriş ve konuyla alakalı monografi türündeki eserlerin bahse konu ayırımı nasıl işledikleriyle ilişkilendirilmiştir. Son bölümde ise doğal hukuk ve pozitif hukuk ayırımına kendine münhasır açıklamalar getiren ve geniş şekilde (diğerlerine nazarla) incelemelerde bulunan Mehmed Servet Bey'in Mukaddime-i İlm-i Hukuk adlı eseri incelemiştir. Bu sayede genel olarak doğal hukuk ve pozitif hukuk ayırımı derinlemesine işlenmiş olup Osmanlı'nın son dönemindeki hukuka giriş ve doğal hukukla pozitif hukuk konusunu esas alan türdeki kitaplar birbirleriyle mukayese edilmiştir.

I. Hukuk Teorisinde Doğal Hukuk - Pozitif Hukuk Ayrımı

Hak kelimesinin çoğulu olarak kullanılan hukuk kavramı ıstilahi manada, sosyal ilişkileri düzenleyen ve devlet tarafından uygulanan maddi yaptırımlarla geçerliliği temin edilen sosyal davranış kurallarının bütünü olarak tarif edilebilir.¹ Neticede hukuk kuralları diğer sosyal davranış kurallarına benzer şekilde toplumsal yaşamı düzenler ancak hukuk kuralları kamu gücü ile desteklenir.² Bunun yanında hukuk kurallarını diğer sosyal davranış kurallarından ayırarak söz konusu kuralların kaynak, işlev ve amaç açısından incelenmesi hukuk teorilerini gündeme getirir.³ Böylece hukuk teorileri, hukuk kurallarının ne şekilde meydana geldiği, toplum üzerinde ne gibi etkiler yarattığı ve neyi hedeflediği sorularına cevap arar. Hukuk teorileri incelendiğinde, hukuk anlayışı iki büyük teori üzerinde şekillenmiştir. Bu teoriler, doğal hukuk teorisi ve pozitivist hukuk teorileridir.⁴

Doğal hukuk teorisi temelde ideal hukuku/olması gereken hukuku (lege feranda) ifade eder. Pozitif hukuk teorisinin temelinde ise belli bir dönemde belli bir toplumda geçerlilik kazanmış hukuk kuralları yani olan hukuk (lege lata) kavramı yer almaktadır.⁵ Zikredilen iki teorinin

¹ Özyörük, Mukbil. *Hukuka Giriş*, Ege Matbaası, Ankara, 1959, s. 18.

² Gözübüyük, Şeref. *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, XXV. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, Ağustos 2006, s. 5.

³ Uygun, Oktay. *Hukuk Teorileri*, II. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, Haziran 2020, s. 1.

⁴ Uygun, s. 3.

⁵ Aybay, Aydın / Aybay, Rona / Pehlivan. Ali. *Hukuka Giriş*, IX. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2013, s. 64-66.

farklarına ilişkin değerlendirmeler aşağıdaki başlıklar altında ele alınacaktır. Doğal hukuk ve pozitif hukuk arasındaki farkların daha kolay anlaşılması bakımından öncelikle pozitif hukuk kavramı daha sonra doğal hukuk kavramı incelenecektir.

A. Pozitif Hukuk Kavramı

Pozitif hukuk, diğer bir ifadeyle müspet hukuk, belirli bir bölgede belirli bir dönemde yürürlükte bulunan hukuk kurallarının bütününe verilen isimdir.⁶ Pozitif hukuk kavramı bünyesinde yazılı ve yazılı olmayan hukuk kurallarını barındırır. Buna göre pozitif hukukun üç kısma ayrıldığı kabul edilir. Bunlar; kanuna dayalı olarak gelişen *kanuni hukuk* veya *mevzuat hukuku*, *geleneksel hukuk* (*örf ve âdet hukuku* olarak da isimlendirilebilir) ve *yargısal hukuktur*.⁷ Mer'i Türk Hukuku açısından pozitif hukukun kaynakları genel olarak; anayasa, kanunlar, milletlerarası anlaşmalar, cumhurbaşkanlığı kararnameleri, yönetmelikler, örf ve âdetler ve mahkeme içtihatlarıdır.⁸ Yine bu minvalde doktrin de (ilmi içtihatlar da) pozitif hukuk kapsamında sayılır.⁹ 2017 Anayasa değişikliği sonrası, Bakanlar Kurulu'nun kaldırılmasıyla tüzükler ve kanun hükmünde kararnameler ilga edilmiştir.

B. Doğal Hukuk Kavramı

Modern insan hakları teorisinin felsefi zeminini oluşturan doğal hukuk teorisi, hem doğal yasa hem de doğal hak kavramlarından neşet etmiştir. Bunun sebebi, Latince'de doğal hukuku ifade eden *ius naturale* kavramının içeriğinden kaynaklanmıştır.¹⁰ Böylece söz konusu teoride doğal hukuk ve doğal hak kavramları birbirlerini beslemiştir. Esasen doğal hukuk teorisi, sosyal yaşamda geçerli olan pozitif hukuka karşı konumdadır. Zira insanlar çok eski zamanlardan bu yana yürürlükte yer alan hukukun ötesinde değişmez ve genel geçer adalet kavramının peşine düşmüşlerdir.¹¹

İnsanın kendi doğasından kaynaklanan kural ve kaideler ile birlikte akıl vasıtasıyla ulaşılabilen ve her zeminde geçerli olduğu düşünülen hukuk “doğal hukuk” olarak tanımlanmaktadır.¹² Diğer bir tanıma göre; doğal hukuk, üstün ve objektif bir alana ait, insanlar tarafından bilinebilen asırlardır pozitif hukuktan önce ve üstün konumda olup pozitif hukuku değerlendirme aracı niteliğindeki soyut ve genel nitelikteki normlar bütünüdür.¹³

Evrensel ilkelere uygun şekilde yasa yapılması gerektiği fikri Antik Yunan düşünürlerini etkilemiştir.¹⁴ Ancak doğal hukuk anlayışı Antik Yunan'dan günümüze aynı doğrultuda hareket etmemiştir. Çağıl'a göre, ilkçağ filozofları doğal hukuku, panteist bir dünya tasavvurunun da etkisiyle, evrende var olan ve kişilerden bağımsız olarak işleyen bir düzenin varlığı etrafında

⁶ Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kuramları*, XX. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, Ekim 2005, s. 26.

⁷ Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Hukuka Giriş*, IV. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2018, s. 67.

⁸ Fendoğlu. s. 93-109.

⁹ Bilge. s. 26.

¹⁰ Uslu, Cennet. *Doğal Hukuk ve Doğal Haklar: İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, II. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, Temmuz 2011, s. 35-36.

¹¹ Öktem, Niyazi / Türkbağ, Ahmet Ulvi. *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, Der Yayınları, İstanbul, Ekim 2009, s. 63.

¹² TÜBA *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü / Sosyal Bilimler*, Ankara, 2011, s. 342.

¹³ Kozalı, Abdurrahim. *Kıyas/İstihsan ve Doğal Hukuk İlişkisi*, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2004, s. 23.

¹⁴ Ingram, David Bruce. *Hukuk Felsefesi (çev. Ezgi Su Dağabak)*, II. Baskı, Fol Kitap, Ankara, Mart 2020, s. 36.

incelemişlerdir. İnsan gerek kendi gerekse toplumda bu düzen sayesinde hayatını idame ettirir. Doğal hukuk insan zihninin ilişkili olduğu bu ebedi düzenden neşet etmiştir.¹⁵ Stoacılarla birlikte farklı bir zemine oturan doğal hukuk düşüncesi Cicero'da vücut bulmuştur. Zira yasanın kaynağının insanın bizatihi kendisinde aranması gerektiğini belirterek onun erdemli insanlar için uyulması gereken hukukun değişmez, evrensel ve süreklilik arz eden bir niteliğe sahip olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶

Doğa hukuk anlayışı ortaçağda tanrısal iradeden neşet eden hukuk olarak ifade edilmiştir. İlkçağda tabiatın bir ürünü olarak tanımlanan doğal hukuk ortaçağda görüldüğü üzere farklı olarak dini niteliktedir. Ortaçağdaki doğal hukukçular hukuku Tanrı'nın emirlerinden oluşan bir düzen olarak telakki etmiştir.¹⁷ Yeniçağda ise doğal hukuk anlayışı laik bir içerik kazanarak hukuku Tanrı'nın iradesinden bağımsız kılmaya çalışmışlardır. Hukuk yeniçağda, Tanrı'dan değil akıldan kaynaklanmaktadır.¹⁸

Öğretide doğal hukuk teorisinin tarihine dair çeşitli dönemlendirmeler yapılmıştır. Bir görüşe göre, doğal hukuk teorisi esasen çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerde farklılık göstermek kaydıyla teokratik doğal hukuk anlayışı ve On yedinci yüzyılda ortaya atılan liberal düşünceler neticesindeki laik doğal hukuk anlayışı olarak iki kısma ayrılmıştır.¹⁹ Diğer bir görüşe göre doğal hukuk anlayışı kronolojik olarak dört döneme ayrılmıştır. Bunlar; i) kadim doğal hukuk dönemi, ii) dini doğal hukuk dönemi, iii) akli doğal hukuk dönemi ve iv) doğal hukukun rönesansı olarak isimlendirilen dönemdir.²⁰

Doğal hukuk kuralları, ideal olanı amaçladığından yol gösterici niteliktedir. Doğal hukukun kaynağı olarak adalet, her toplumun değerleri bakımından aynı biçimde tezahür etmez. Bu sebeple doğal hukuk kuralları değişken kabul edilir. Doğal hukuk pozitif hukukun kaynağı olması hasebiyle pozitif hukukla sürekli bir ilişki hâlinindedir. Zira pozitif hukuk kurallarının doğal hukuka uygunluğu sürekli denetlenmelidir. Doğal hukuk düşüncesi tanrısal anlayıştan uzaklaştıktan sonra laik ve akılcı yapıya sahip olmuştur. Doğal hukuk kuralları genel nitelikte olup şahsa dönük kurallar koymaz.²¹ Nihayetinde, doğal hukuk yaklaşımları pozitivist yaklaşımlara nazaran daha çok hukukun kaynakları ve amaçları üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak pozitivist yaklaşımlar hukuku araç edinip hukukun kullanımına odaklanmaktadırlar.²²

¹⁵ Yıldırım, Şahban. "Natural Law Theory and Islamic Law in Terms of Philosophy of Law", Turkish Studies, Vol. 12/20, 2017, s. 326.

¹⁶ Cicero. *Yasalar Üzerine* (Çev. C. Cengiz Çevik), İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 3-90.

¹⁷ Gözler, Kemal. "Tabîi Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı", Muhafazakar Düşünce, Yıl: 4, Sayı: 15, 2008, s. 80-81.

¹⁸ Gözler. 81-82.

¹⁹ Uygun. s. 5-37.

²⁰ Fendoğlu. s. 69-70.

²¹ Üskül Engin, Zenyep Özlem. "Olan Hukuk - Olmayan Hukuk", Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 23. Kitap, ed. Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, Saim Üye, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2012, s. 150-164.

²² Akıllıoğlu, Tekin. *Hangi Hukuka Giriş? Hukuk Üstünlüğü İncelemesine Giriş*, III. Bası, İmaj Yayınevi, Ankara, Ekim 2017, s. 47.

II. Doğal Hukuk ve Pozitif Hukuka İlişkin Mehmed Servet ile Aynı Dönemdeki Diğer Yazarlar

Günümüz hukuk kitaplarında kullanılan sistematik benzer şekilde Osmanlı'nın son döneminde yazılan hukuk eserlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde elbette bahsi geçen sistematik dışında yazılan kitaplar da mevcuttur. Elinizdeki bu çalışma kapsamında seçilen eserler, zikredilen sistematığe uygun şekilde hazırlanmış ve doğal hukuk - pozitif hukuk ayrımına yer veren kitaplardan meydana gelmektedir.

A. İbrahim Hakkı Paşa'nın Mukaddime-i İlm-i Hukuk Adlı Eseri

1862 yılında İstanbul'da doğan İbrahim Hakkı Paşa, Mekteb-i Mülkiye'yi birincilikle bitirmiştir. Dışişlerindeki çeşitli görevlerinin ardından 1883 yılında II. Abdülhamid'in emriyle Mabeyn-i Hümayun Mütercimliği'ne alınmıştır. Hakkı Paşa Mabeyn'deki görevinin yanı sıra Mekteb-i Hukuk'ta Siyasi Tarih, Anayasa Hukuku, İdare Hukuku ve Uluslararası Hukuk dersleri vermiştir. 1894 yılında Babıali hukuk müşavirliği görevini üstlenmiştir. Meşrutiyet'in ilanının akabinde Kamil Paşa hükümetinde Maarif Nâzırı olmuş ve bir süre sonra Dâhiliye Nâzırı görevi de kendisine verilmiştir. Görevlerinden istifa etmesi üzerine Roma Sefirliği görevine getirilmiş, bir yıla yakın bu görevinin ardından Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası üzerine paşalık rütbesini alarak sadrazamlığa tayin edilmiştir. Trablusgarp meselesinin ardından görevinden istifa eden Hakkı Paşa, 1916 yılında Berlin sefirliğine gönderilmiş ve 29 Temmuz 1918 tarihinde Berlin'de vefat etmiştir. Hakkı Paşa devlet adamlığının yanında Mekteb-i Hukuk'ta verdiği derslerle birlikte eğitimciliğiyle de kendisinden söz ettirmiş ve çoğu hukuk alanında olmak üzere pek çok eser miras bırakmıştır. Hukuk alanında; Medhal-i Hukuk-ı Beyne'd-Düvel (1887), Tarih-i Hukuk-ı Beyne'd-Düvel (1887), Hukuk-ı İdare I-II (1891-1892), Usûl-i Maliye (1899) ve Mukaddime-i İlm-i Hukuk (1903) eserlerini hazırlamıştır.²³

Hakkı Paşa, doğal hukuk ve pozitif hukuku hukukun kaynakları arasında saydığı Mukaddime-i İlm-i Hukuk²⁴ adlı eserini Hukuk Mektebi'ndeki talebelere verilen ilimlerin tarifi, tasnifi ve hukuk ilmine ilişkin konularını toplamak amacıyla hazırlamıştır. 4 bölüm üzerine meydana getirilen bu eserde müellif; ilk bölümde ilimleri tasnif ederek hukuk ilminin bu tasnifteki yerini göstermekte, ikinci bölümde hukuk ilminin kaynaklarını ifade ederek çeşitli açılardan ayrıma tabi tutmakta, üçüncü ve dördüncü bölümde ayrıntılı şekilde özel hukuk ve kamu hukuku alanlarını göstermektedir.²⁵

Söz konusu hukuka giriş niteliğindeki eserde yazar, akıl ve hikmeti doğal hukukun kaynakları olarak kabul eder. Diğer yandan doğal hukuk rehberlik vasfı gördüğünden pozitif hukukun sağlıklı oluşumuna katkı sağlar. Pozitif hukukun iyi uygulanması doğal hukuka olan hâkimiyetten geçer.²⁶ Toplumsal hayatın güvenliği (kamu düzeni) maksadıyla insanlar kendi hallerine bırakılmamalıdır. İnsan davranışlarının ve insanlar arasındaki görevlerin doğal hukuk vasıtasıyla belirlenmesi kamu düzeninin sağlanması için vazgeçilmez bir gerekliliktir. Bu

²³ Kurşun, Zekeriya. "İbrâhim Hakkı Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21, İstanbul, 2000, s. 311-314.

²⁴ İbrahim Hakkı. *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1319.

²⁵ İbrahim Hakkı [Paşa]. *Hukuk İlmine Giriş (Hazırlayan: Ömer Can Baş, Abdullah Özçelik)*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2021, s. 21-29.

²⁶ İbrahim Hakkı, *Mukaddime...* s. 36.

minvalde doğal hukuk kurallarına uyulmaması halinde vicdan dışında zorlayıcı bir gücün varlığına ihtiyaç duyulur. İşte bu zorlayıcı gücün koyduğu emir ve yasaklar pozitif hukuku oluşturur.²⁷

B. Münif Paşa'nın Medhâl-i İlm-i Hukuk ve Hikmet-i Hukuk Adlı Eserleri

Asıl adı Mehmed Tahir olan Münif Paşa, tarihte ihtilaf bulunmakla birlikte 1830 yılında Gaziantep'te doğmuştur. Uzun süre boyunca eğitim hayatını Mısır'da devam ettirmiş olan Münif Paşa, Mısır'daki olaylar sebebiyle buradan ayrılmak zorunda kalmış ve Şam'da eğitim hayatına devam etmiştir. Münif Paşa da Hakkı Paşa gibi bürokraside birçok görev almış ve devlet adamı kisvesine sahip olmuştur. Ancak ilmi ve edebi kişiliği bürokratik kişiliğine karşı çok daha önemli ve ilgi çekici hale gelmiştir. Münif Paşa, hukuktan tarihe, felsefeden iktisada pek çok alanda eser bırakmıştır. Basılmış eserleri arasında yer alan hukuk kitapları; Medhâl-i İlm-i Hukuk (1881), Telhîs-i Hikmet-i Hukuk (1883) ve Hikmet-i Hukuk (1884) şeklindedir.²⁸

Münif Paşa'nın Medhâl-i İlm-i Hukuk²⁹ adlı eseri Parfait Namur'dan tercümedir. Söz konusu eser klasik kitap formatından biraz farklı hazırlanmıştır. Ana başlıkların altında açılan alt başlıkların kısaca açıklanmasıyla oluşturulmuş olup çok sayıda ana ve alt başlıklar bulunmaktadır. Müellifin Hikmet-i Hukuk³⁰ eseri ise Mekteb-i Hukuk'ta verilen hukuk felsefesi derslerinin Sâbit Efendi tarafından alınan ders kayıtlarıyla meydana getirilmiştir. Eserin matbu nüshası 256 sayfadan ibaret olup söz konusu eser iki kısımdan müteşekkildir. Giriş bölümü; hukuk felsefesinin konu, köken, kaynak, tarih, amaç ve fayda bakımından incelenmesine dayanmaktadır. Diğer yandan bu eser ilk hukuk felsefesi kitabımız olarak kabul edilir.³¹

Yazar, doğal hukuku insanın fitratında yer alan iyiyi kötüden, hakkı şerden ayıran kuvvet olarak tanımlar ve hukuk teorisi ile eş tutar. Pozitif hukuk ise bir şeyi uygun gören veya yasaklayan kurallar olup yazılı ve yazılı olmayan kaynakları bulunur. Yazılı hukuk kanunlardan, yazılı olmayan hukuk ise örf, âdet ve teamülden oluşur. Yazılı olmayan hukukun icrailiği, toplumun zımnen onu tasdik etmesi ve onun hükmünü kabullenmesi sebebiyledir.³²

Münif Paşa, hukuk felsefesi (burada doğal hukuk kavramı da kullanılabilir zira yazar açıkça birbirini eşdeğerde görmektedir) ve pozitif hukuk arasında farklı bir ayrım yapar. Her şeyin bir zahiri ve bir de batını vardır. Hukukun zahiri pozitif hukuk, batını ise hukuk felsefesidir. Hukuk felsefesi zaman ve mekâna taalluk etmez, değişmez niteliktedir ve her türlü anlaşma ve sözleşmeden mukaddemdir(önceliklidir).³³ Ayrıca hukuk felsefesi kanunların tefsirinde ve tatbikinde oldukça önemli yere sahiptir.³⁴

²⁷ İbrahim Hakkı. *Medhâl-i Hukuk-ı Beyne'd-Düvel*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1303, s. 6.

²⁸ Doğan, İsmail. "Münif Mehmed Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 32, İstanbul, 2006, s. 9-12.

²⁹ P. Namur. *Medhâl-i İlm-i Hukuk (Çeviren: Münif Paşa)*, Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1299.

³⁰ Münif Paşa. *Hikmet-i Hukuk*, A.K. Tuzluyan İdare-i Şirket-i Mürettebiyye, İstanbul, 1302.

³¹ Münif Paşa. *Hikmet-i Hukûk (Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayan: Gökhan Doğan)*, Çizgi Kitabevi, Konya, Eylül 2016, s. 7-15.

³² Münif Paşa. 1302, s. 16-17.

³³ Münif Paşa. 2016, s. 21-22.

³⁴ Münif Paşa. 2016, s. 31.

C. Mahmud Esad'ın Hikmet-i Hukuk yahut Hukuk-ı Tabiiye ve Telhîs-i Hikmet-i Hukuk Adlı Eserleri

1856 yılında Seydişehir'de dünyaya gelen Mahmud Esad Seydişehirli, Seydişehir ve Konya'da başladığı eğitim hayatına İstanbul'da uzun süren medrese tedrisiyle devam etmiştir. 1880 senesinde açılan Mekteb-i Hukuk'a kayıt yaptırmış daha sonra medrese ilimleri alanında icazet almış ve daha sonra dersiâm yetkinliğini kazanmıştır. 1886 yılında Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmuş, avukatlık ruhsatını almış ve uzun bir müddet hâkimlik görevi de yapmıştır. Daha sonra Maliye Nezâreti hukuk müşavirliği görevi için İstanbul'a döndüğünde Mekteb-i Mülkiye'de ve Mekteb-i Hukuk'ta genel iktisat, devletler hukuku, karşılaştırmalı hukuk ve Mecelle gibi pek çok ders vermiştir. Başarıyla yürüttüğü devlet adamlığı vasfına ilaveten özellikle hukuk alanında verdiği; Ferâid'ül-Feraiz (1301, 1311, 1326), Şerh-i Kanun-ı Ceza (1302), Usûl-i Fıkıh (1302), Telhîs-i Usûl-i Fıkıh (1303, 1309, 1313), Teaddüd-i Zevcât (1316), Hukuk-ı Düvel (1326), Kitâbü'n-Nikâh ve't-Talâk (1331) ve Tarih-i İlm-i Hukuk (1332) kitapları oldukça büyük bir önemi haizdir.³⁵

Mahmud Esad'ın Hikmet-i Hukuk yahut Hukuk-ı Tabiiye³⁶ adlı eseri esasen Alman hukuk felsefecisi Ahrens'in eserine dayanmaktadır. Seydişehirli bu eserdeki görüşlere ilavelerde bulunmak suretiyle söz konusu çalışmayı genişletmiştir. Eser genel olarak hukuk felsefesinin tarifine ve tarihsel gelişimine inhisar etmektedir.³⁷ Müellifin diğer bir eseri olan Telhîs-i Hikmet-i Hukuk³⁸ kitabı ise az evvel ifade edilen kitaba nazaran daha geniş surette hazırlanmıştır. Seydişehirli bu eserini zamanında Münif Paşa'nın dersinde tuttuğu kayıt ve notlara dayanarak hazırladığını belirtmiştir. Eser, hukuk felsefesinin tarifi, gayesi ve tarihi gibi genel konulara değinilen giriş bölümünün ardından özel ve genel kısım olmak üzere iki bölüm ve bir ekle beraber 224 sayfa üzerine bina edilmiştir.³⁹

Yazar, Münif Paşa'nın ifade ettiği gibi doğal hukuk ve pozitif hukuk arasında hukukun kaynağı açısından zahir-batın ilişkisini kurmaktadır. Hukuk felsefesi; insanın meşru arzusunu teskin etmesiyle *manevi*, adliye işlerinin iyi işlemesine fayda etmesiyle *adli* ve siyasi işlere tamamıyla ve memleketin şan, şöhret ve imarına yararı olması sebebiyle *siyasi* faydalar meydana getirir.⁴⁰

Ç. Sadullah-Vartan'ın Hülâsa-yı Hukuk-ı Tabiiye Adlı Eseri

Eserin künyesinden anlaşıldığı üzere, kitap Yanya İstinaf azasından ve Mekteb-i Sultani Hukuk kısmı mezunlarından Vartan ve Kastamonu İstinaf Müddeiumumiliği'nden müstafî ve Mekteb-i Hukuk'tan mezun Sadullah isimli müellifler tarafından hazırlanmıştır. Eserin müellifleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımızdan dolayı hayat hikayeleri hakkında yalnızca

³⁵ Erdoğdu, Ali. "Seydişehir", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 37, İstanbul, 2009, s. 25-27.; Yaman, Ahmet / Karakuş, Bahaddin. "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Hukuk Mecrası: Ravza-i Hukuk", *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C. 79, S. 3, 2021, s. 1005-1009.; Yörük, Ali Adem. "Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehirli", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 70, S. 1, 2012, s. 485-487.

³⁶ Mahmud Esad Seydişehirli. *Hikmet-i Hukuk yahut Hukuk-ı Tabiiye*, Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1301.

³⁷ Yaman/Karakuş. s. 1012-1013.

³⁸ Mahmud Esad Seydişehirli. *Telhîs-i Hikmet-i Hukuk*, Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1301.

³⁹ Yaman/Karakuş. s. 1013-1015.

⁴⁰ Mahmud Esad Seydişehirli. s. 15.

kapakta yer alan bilgilerle iktifa etmek mecburiyetindeyiz. Kitabın kapağındaki tanıtım yazısında; doğal hukuk ilminin genel ve derin yönlerini, sosyal hayata dayanan esas noktalarını ve felsefe ve ahlak konularının inceliklerini barındıran ilaveten hür bir kavim için okutulması ve düşünülmesinde fayda bulunan bir eser olduğu ifade edilmektedir.⁴¹ Hülasa-yı Hukuk-ı Tabiiye adlı bu eser, 272 sayfadan müteşekkil olup giriş bölümünün ardından gelmek üzere dört kısımdan meydana gelmektedir.

Birinci kısımda doğal hukuk ve kanun tarifinden insanın fiillerini incelenmektedir. İkinci, üçüncü kısmın tamamında ve dördüncü kısmın ilk başlığında insanın (yaratıcısına, kendi nefesine ve kendi cinslerine olan) vazifelerinden bahsedilmektedir. Dördüncü kısmın devamında ise toplumların, devletlerin, hâkimiyet ve iktidarın oluşumuna, devlet erklerinin vazifelerine, ailenin meydana gelmesine ve temellük haklarına ilişkin meseleler yer almaktadır.

Eserde öncelikle doğal hukuk(hukuk-ı tabiiye) ve doğal kanun(kavanin-i tabiiye) ayrımı yapılmaktadır. Doğal hukuk da doğal kanunların toplanmış halidir. Daha sınırlı bir tanıma göre, insanların birbirlerine karşı olan vazifelerini gösteren doğal kanunların toplamına da doğal hukuk denir. Doğal kanunlar uyulması mecburi kaidelerdendir. Doğal kanunlara eğitim olmaksızın insanın kendi zekasıyla ulaşması fitriliği özelliğini ve insanda var olan değişimlere rağmen doğal kanunlardaki hakikatin izale olmaması değişmezlik özelliğini vurgulamaktadır. Doğal kanunlar; insanın yaratıcısına, kendisine ve hemcinslerine müspet ve menfi vazifelerini göstermektedir.⁴²

D. Mehmed Kâzım Efendi'nin Telhis-i Hukuk-ı Mevzua Adlı Eseri

Mehmed Kâzım Efendi Mekteb-i Hukuk'a büyük emek veren hocalar arasında yer almaktadır. Zira Mekteb-i Hukuk'ta uzun seneler görev yapmış birisi olarak okulla özdeşleştiği söylenir. Kâzım Efendi 1908'de görevden ayrılmasına kadar 22 yıl boyunca idarecilik görevi üstlenmiştir. Esasen kendisi de Mekteb-i Hukuk mezunu olan Kâzım Efendi, mezuniyet sonrası bir süre zabıt katipliği yaptığı sırada Mekteb-i Hukuk müdür yardımcılığı görevine getirilmiş ve birkaç yıl sonra müdürlüğe yükselmiştir. Kâzım Efendi hukuk muhakemeleri usulü, icra hukuku ve ticaret hukuku derslerini bizzat, idare hukuku dersini vekaleten vermiştir. Bu alanlarda eserler de yazmıştır.⁴³

Telhis-i Hukuk-ı Mevzu'a⁴⁴ adlı 267 sayfalık eserinde yazar, hukuk ilmi ve kanunların yapımını tarif ettikten sonra sırasıyla; Şura-yı Devlet, Genel Eğitim, Vilayet İdaresi, Belediye İdaresi, Nüfus İşlemleri, Pasaport, Kamulaştırma, Madenler Hukuku, Orman Hukuku, Sanat Hukuku, Vatandaşlık, Mali Hukuk, Alacaklar, Posta ve Telgraf, Polis ve Zabıta Hukuku, Emeklilik, Kovulma Tazminatları, Asker Alımı, Devletler Hukuku, Mahkemeler Teşkilatı, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Ceza Hukuku Ceza Muhakemeleri Usulü, Hukuk Muhakemeleri Usulü, Arazi Kanunnamesi, Ticaret Hukuku ve Deniz Hukuku konularına detaylı şekilde başlıklar halinde değinmiştir.

⁴¹ Vartan/Sadullah. *Hülasa-yı Hukuk-ı Tabiiye*, Bekir Efendi Matbaası, Konstantiniyye, 1325.

⁴² Vartan/Sadullah. s. 22-26.

⁴³ Yörük, Ali Adem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 57-59.; Bilsel, Cemil. *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943, s. 65-76.

⁴⁴ Kâzım. *Telhis-i Hukuk-ı Mevzu'a*, II. Tab', Âlem Matbaası, İstanbul, 1313.

Mehmed Kâzım Efendi, dönemin genel anlayışına uygun olarak, hukuk ilmini doğal hukuk ve pozitif hukuk olmak üzere ikiye ayırır. Pozitif hukukun; bir memlekette meri olan kanunlar, örf ve âdetlerden oluştuğunu ifade eder ve devletlerin kendi aralarındaki veya devletle ahali arasındaki ilişkileri konu edinen kamu hukuku ile kişiler arasındaki ilişkileri konu edinen özel hukuk şeklinde ikiye ayrıldığını tespit eder.⁴⁵ Yazar doğal hukuku, insan fıtratında bulunup iyi kötüden ayıran ve insanın nelere hakkı olduğunu gösteren hukuk dalı olarak tanımlamıştır. İlâveten doğal hukuku hukuk ilminin teorisi olarak ifade etmiştir.⁴⁶

III. Mehmed Servet ve Hukuk-ı Tabiiye ve Hukuk-ı Mevzua Hakkındaki Görüşleri

A. Mehmed Servet'in Hayatı

Mehmed Servet Bey, bahse konu eserinin künyesinden anlaşıldığı üzere Mekteb-i Hukuk'ta Hukuka Giriş ve Ceza Hukuku derslerini vermektedir. Diğer yandan hocalığı dışında İstanbul Birinci Ticaret Mahkemesi üyeleri arasında yer almaktadır. Sonraki yıllarda Üsküdar Bidayet Mahkemesi azalığına Mehmed Servet Bey getirilmiştir. Bu atanmanın sebebi olarak, Mehmed Servet'in Mekteb-i Hukuk'tan aliyülâla derecesiyle mezun olması ve hukuk alanındaki kifayeti gösterilmiş ve üçüncü senesinden itibaren söz konusu mahkemenin başkanlığını yürütmüştür.⁴⁷ Bu görevinin ardından Dersaadet İstinaf Mahkemesi Müddeiumumiliğine geçmiş ve iki yıl sonra Temyiz Mahkemesi azalarından birinin emekliliğe ayrılması sebebiyle buraya atanmıştır.⁴⁸ Arşiv kayıtlarında yer aldığı üzere Beyoğlu 3. Noterliği görevinde bulunmuş ve Temmuz 1938 yılında 65 yaşını doldurmasına karşın görevi üç kez (bire yıllıkına) uzatılmıştır.⁴⁹

B. Mukaddime-i İlm-i Hukuk Adlı Eseri⁵⁰

Yazar 168 sayfalık bu eserinde ilk olarak hukuk ilminin tarifi ve amacı üzerine açıklamalarda bulunmuştur. Daha sonra doğal hukuk ve pozitif hukuk ayrımını aynı dönemdeki benzer eserlere nispetle geniş şekilde tartışmıştır. Pozitif hukukun en önemli temellerinden kanun, örf ve âdet konularından sonra sivil toplumu incelemiştir. Akabinde kamu hukukunun esasları arasında; hükümet, milli hâkimiyet, seçme ve seçilme hakkı ve anayasalardan bahsetmektedir. Anayasadan kaynaklanan haklara ayrı başlıklar altında ayrıca değinmiştir. Nihayet, Ceza Hukuku, İdare Hukuku ve Devletlerarası Hukuk alanlarını tanıttıktan sonra kanunların hazırlanması ve oluşturduğu etkileri ifade etmiştir.

Eserde hukuk ilminin taksimi bölümü irdelendiğinde; hukukun, birbirinden farklı şekillerde ayrıma tabi tutulabileceği ifade edilmekte, ancak genel olarak uygulanabilir ve kabul edilen ayrımın, doğal hukuk ve pozitif hukuk şeklinde olduğu zikredilmektedir. Özel hukuk, kamu hukuku ve devletlerarası hukuk pozitif hukukun kısımlarını oluşturmaktadır. Doğal hukuk

⁴⁵ Kâzım. s. 5-6.

⁴⁶ Kâzım. s. 5.

⁴⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Adliye ve Mezahib (İ..AZN.), 84/29.; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Adliye ve Mezahib (İ..AZN.), 106/16.

⁴⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Adliye ve Mezahib (İ..AZN.), 117/25.; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Adliye ve Mezahib (İ..AZN.), 119/28.

⁴⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı, (82/2/9), (86/36/12), (90/11/14).

⁵⁰ Mehmed Servet. *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, II. Tab', İkdam Matbaası, Dersaadet, 1328.

hukukun değişmeyen yönüne (*immuable*), pozitif hukuk ise hukukun keyfiliğine/değiştirilebilirliğine (*arbitraire*) vurgu yapmaktadır. Mehmed Servet'in doğal hukuk - pozitif hukuk ayrımına ilişkin eserde yer alan düşüncelerini başlıklar halinde inceleyebiliriz.⁵¹

1. Doğal Hukuk Anlayışı

Yazar doğal hukukun tanımını verirken doğada bulunan adaletten bahsetmektedir. Doğadaki bu adalet kaynağı, ırmakların denizle buluşması gibi bütün kanunları besler. Bu sayede kendisinden meydana gelen kanunların değerini artırır. Değişmez adalet kaynağından oluşturulan kanunlar, ırmakların suya karışması gibi uygulamaya girdikleri yerlerde değişime uğrarlar. Fakat bu doğal hukukun değişmez oluşunu zedelemesiz. Zira değişmez olan tabiatta bulunan adalettir.⁵² Pozitif hukuktan evvel doğal hukuka itimat etmek gerekir ki mevcut kanunlardan daha önce tabiat kanunları vardı. Aileyi, özgürlüğü, eşitliği, iyiyi kötüden ayırma yetisini kanun koyucu vermemiştir. Kanun koyucu bunları ancak bir usule bağlar ve müeyyidesini meydana getirir. Bir kanun Yaraticının kalbimize yerleştirdiği değişmez kanunlara ne oranda mutabık olursa o kadar kemale ermiş olur.⁵³

Doğal hukuk, tabiat ve akliselimin yön verdiği hukuktur. Tabiat adaletin kaynağıdır, akliselim ise eşit şekilde tüm insanlara verilmiş bir imkândır. İnsanların cemiyet hâlinde yaşamalarının sebebi de budur. Zira insan, kendini ebedi mutluluğa erdirecek şeyleri tanıması ve sevmesi için yaratılmıştır. Böylece insan hareketinin esası iyi olanı araştırmak ve ona bağlılık duymaktır. Bu yönelim, ortak iyiyi araştırmanın ve ona bağlılığın ancak insanlığın birbirine olan sevgi ve bağlılıkla gerçekleştirilebileceği yönünde ikinci bir yönelim meydana getirir.⁵⁴

İnsanlar akıl ve fikre iştirak bakımından eşit durumda bulunsalar da bunları kullanmada eşit bulunmazlar. Bazıları doğru yolu kendi hâlinde bulabilirken diğerlerini serbest bırakmak mümkün değildir. Ancak doğal hukukun zorlama gücü/ müeyyidesi bulunmaz. Bu sebeple hükümetler meydana gelmiş ve kamu gücünü kullanarak uyulması gereken kurallar koyar. Bahsedilen bu kurallar pozitif hukuku oluşturur.⁵⁵

2. Pozitif Hukuk Anlayışı

Mehmed Servet'e göre, pozitif hukuk hükümetler tarafından hak ve adalete uygun şekilde çıkarılan kanunlar, tüzükler/yönetmelikler, örf ve âdetler gibi emirlerin bütününden oluşmaktadır. Pozitif hukuk evveleminde toplumun/sosyal hayatın iyi şekilde işlenmesini temin etmekte ve ayrıca doğal hukukun toplumlar için öngördüğü ilkeleri fiiliyatta uygulamaya geçirmektedir.⁵⁶

İnsanlar pozitif hukuka uymakla mükellefirlenir. Zira bu mecburiyet pozitif hukukta yer alan kuralların arkasındaki kamu gücünden kaynaklanmaktadır. Kamu gücüyle desteklenen pozitif

⁵¹ Yazarın görüşleri ifade edilirken yalnızca eserin ilgili kısmına müracaat edilecektir. **Bkz.** Mehmed Servet. s. 5-13.

⁵² Yazar daha ileride, bu meseleye açıkça değinerek, doğal hukuk zaman ve mekanla değişmez, değişen şey anlayış veya bakış açılarıdır. Mehmed Servet. s. 10.

⁵³ Mehmed Servet. s. 7.

⁵⁴ Kanaatimize göre, yazar burada “İman etmedikçe cennete giremezsiniz; birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız. Size yaptığınızda aranızda sevgi oluşturacak bir şey söyleyeyim mi? Aranızda selâmi yaygınlaştırın.” hadisinin bir yorumunu yapmaktadır. Hadis metni için **bkz.** Diyanet İşleri Başkanlığı. *Hadislerle İslam (Hadislerin Hadislerle Yorumu)*, Cilt: 7, IV. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 661.

⁵⁵ Mehmed Servet. s. 9.

⁵⁶ Mehmed Servet. s. 9-11.

hukuku oluşturan kuralların ise doğal hukukla uyumlu olması gerekmektedir. Bu yüzden doğal hukukun, pozitif hukuk kurallarının vaz edilmesi ve yorumlanması sırasında bilinmesi önem arz etmektedir.⁵⁷ Böylece doğal hukuk pozitif hukukun kurulmasında/oluşturulmasında (adil olanın tesisinde) temel mukayese zeminidir. Bu sebeple yazar burada doğal hukuk ve hukuk felsefesi arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır.

Pozitif hukuk doğal hukuk anlayışından farklı olarak değişmez nitelikte değildir. Çünkü pozitif hukuk doğal hukuka uygun olması gerektiğinden, doğal hukuk ve pozitif hukuk arasındaki bir uyumsuzlukta pozitif hukukun doğal hukuka uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda kanun ve yönetmeliklerde değişiklik yapılacağından bu durum pozitif hukukun keyfiliği şeklinde ifade edilmiştir. Zaten yazar pozitif hukukun keyfi hukuk olarak da bilindiğini ifade etmiştir.⁵⁸

Pozitif hukukun keyfiliği kanun koyucunun keyfiliği anlamına gelmez. Doğrusu, pozitif hukuk kuralları doğal hukukun aksine değiştirilebilir oluşu sebebiyle keyfi kabul edilir. İfade edilmelidir ki, pozitif hukukun müeyyidesi olmasa doğal hukuka ilişkin ilkelerin uygulanması mümkün olmaz ve toplum felakete sürüklenir. Böylece doğal hukuk ayrıntılardan ziyade genel ilkeleri belirler pozitif hukuk ise bu genel ilkelerin uygulanmasını temin eder ve bunun yanında ayrıntılarıyla belli bir düzenleme öngörür.⁵⁹

Yazar son olarak, doğal hukuk ve pozitif hukuk açısından icrailiği tartışmaktadır. Pozitif hukuk kurallarından örneğin kanunların ilan edilmesi belli prosedürlere tâbidir. Bu süreçlerin takip edilmesinin ardından icrailik niteliğini haiz olur. Böylece kanunlar geriye dönük hüküm ve sonuç doğurmaz.⁶⁰ Ancak doğal hukuk kaideleri her zemin ve zamanda geçerlidir.⁶¹ Nihayet, yazar doğal hukuk ve pozitif hukuk arasında üç farkı dile getirmiştir.⁶²

1. Doğal hukuk zaman ve mekâna göre değişmezken pozitif hukuk değişiklik gösterebilir.
2. Doğal hukuk insanlığın tamamına yönelik olmasına rağmen pozitif hukuk hangi hükümet tarafından konulmuş ise o hükümete tâbi olanlar için geçerlidir.
3. Doğal hukuka itaat mecburi değildir. Zira doğal hukukun koyduğu kurallara uymamak vicdani sorumluluk dışında bir müeyyide meydana getirmez. Ancak pozitif hukuk kurallarına uymak mecburidir. Çünkü kamu gücüne dayalı olarak hükümetin zorlama ve cezalandırma yetkisi bulunmaktadır.

IV. Mehmed Servet'e Ait Doğal Hukuk Düşüncesinin Karşılaştırılması

Makalenin girişinde ifade edildiği üzere, doğal hukuk – pozitif hukuk ayrımına dair Mehmed Servet'in düşüncelerinin çağdaşı olan yazarların fikirleriyle ve modern anlayışlarla karşılaştırılması gerekir. Zira hem kendi dönemindeki hukuka giriş literatüründe hem de günümüz

⁵⁷ Mehmed Servet. s. 11.

⁵⁸ Mehmed Servet. s. 11.

⁵⁹ Mehmed Servet. s. 11-12.

⁶⁰ Yasaların geriye yürümez oluşu, günümüzde hukuk devleti ilkesi altında hukuki güvenlik ilkesi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Hukuk normlarının öngörülebilir olması kural olarak yasaların geriye yürüyemez oluşunu mecburi kılmaktadır. **Bkz.** Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas: 2020/93, Karar: 2021/72, Karar Tarihi: 13/10/2021.

⁶¹ Mehmed Servet. s. 13.

⁶² Mehmed Servet. s. 13.

doktrininde Mehmed Servet'in fikirleri farklı noktada değerlendirilebilir. İfade ettiğimiz bu hususu aşağıda iki başlık altında ele almanın uygun olacağına karar verdik.

A. Mehmed Servet'e Ait Görüşlerin Çağdaş Olan Yazarlarla Mukayesesi

Çalışma kapsamında ele alınan yazarlar, doğal hukuk konusunu değerlendirirken temelde bu idealin Allah tarafından insana verilen fitrata atıf yapmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa doğal hukuk kurallarının, ilahi bir kudret olarak yaratılmış olan eşyaların ve mahlûkatın yaratılış gerekleri üzerine bina edildiğini ifade etmektedir.⁶³ Vartan/Sadullah'ın eserinde de benzer şekilde, doğal hukuk kurallarına insanların, eğitime ihtiyaç duyulmaksızın aklın nuruyla ulaşması söz konusu kuralların fitri oluşunu göstermektedir.⁶⁴ Mahmud Esad, doğal hukuk kurallarının değişmezlik niteliğini insanın fitratında yer almasıyla bağdaştırmıştır.⁶⁵ Münif Paşa ise doğal hukuku büyük bir hazine olarak görür. Zira insan kendi fitratındaki bu kuvveti ilerlemesi ve gelişmesi nispetinde idrak eder.⁶⁶ Yine aynı şekilde Mehmed Kâzım Efendi de doğal hukuku insanın fitratın bulunan bir kuvvet olduğunu bu sayede iyiyi kötüden ayıran ve sahip olduğu hakları bildiren bir hukuk olarak tarif etmektedir.⁶⁷

Fıtrat lügatte bir görüşe göre, “ilk yaratılış sırasında Allah'ın insan tabiatına bahşettiği yaratanını tanıma eğilimi, ruh temizliği vb. olumlu yetenek ve yatkınlıkları”⁶⁸ olarak ifade edilmektedir. Yine tanımda yer alan insan tabiatı kavramı da yukarıda sayılı müelliflerin kitaplarında çokça vurguladıkları bir kalıptır. Ancak fitrat kelimesinin uhdesinde taşıdığı mana itibarıyla daha kesin şekilde dini karakter taşıdığı söylenebilir. Zira insan tabiatı kavramının lâik şekilde yorumlanması mümkündür.

Mehmed Servet'in doğal hukuk tanımlaması öncelikle yaratıcıya veya fitrata değil doğadaki düzene atıf yapmaktadır. Hatta yazar, doğal hukukun tarifi sırasında fitrata doğrudan vurgu yapmamaktadır.⁶⁹ Yazar doğal hukukun kaynağı olarak öncelikle doğadaki adalete dikkat çekmektedir. Doğada bulunan söz konusu adalet(in kaynağı) uygulandıkları toplumlarda değişikliklere uğrayabilmektedir.⁷⁰ Bu bağlamda yazarın, en iyi hukukun “Allah'ın kalbimize işlediği ezeli kanuna uygunluğuyla”⁷¹ ölçülebileceğine olan vurgusu dikkat çekicidir. Söz konusu ifadede kalp kelimesinin yer alması ilginçtir. Çünkü diğer kitapların herhangi birisinde böyle bir

⁶³ İbrahim Hakkı. *Medhâl-i Hukuk-ı...*, s. 21.

⁶⁴ “Mademki insanlar bilâ-teallüm ve tederrüs nûr-ı zekâ delaletiyle kanun-ı tabiye kesb-i vukuf ediyorlar. Bu halde kanun-ı mezkûrun fitrî olmaklık hassasının kabulünde tereddüt edilmez.” Vartan/Sadullah. s. 23.

⁶⁵ Mahmud Esad Seydişehirî. s. 7.

⁶⁶ Münif Paşa. 1302, s. 61.

⁶⁷ Kâzım. s. 5.

⁶⁸ Hökelekli, Hayati. “Fıtrat”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul, 1996, s. 47.

⁶⁹ Doğal hukukun tarifi sırasında yazar yalnızca bir kez fitrat kelimesini kullanmış. Doğal hukukun kaynağı olarak gösterdiği tabiat ve akliselimin fitratta yer alan beşeriyetle birlikteliğini vurgulamıştır. Ancak buradaki fitrat kavramı dini yoğunluktan uzak biçimde yaratılış anlamında kullanılmıştır. Yoksa esas vurgu doğal hukukun insanın yaratılışındaki mükemmelliğe değildir. Yazar esasen insan ve kanun/hukuk arasındaki bağlantıyı doğa üzerinden kurmaktadır. **Bkz.** Mehmed Servet. s. 10.

⁷⁰ “Tabiatı bir memba-ı adl vardır ki, bütün kanunlar, ufak ırmaklar gibi o membadan istinbat-ı adl ederler; sonra bunlar, dağıldıkları, irva eyledikleri yerlerin ezvak ve elvanıyla itilaf eder ve o yerlere göre değişirler.” Mehmed Servet. s. 7.

⁷¹ “Hatta diyebilirim bir kanun, Allah'ın kalbimize hakkeylediği lâ-yetağayyer kavanin-i ebediye ve ezeliyeye ne kadar yaklaşıyor ise o kadar tekemmül etmiş olur.” Mehmed Servet. s. 10.

kullanım söz konusu değildir. Kanaatimizce yazar kasten alışılmış bazı kalıpları kullanmaktan kaçınmaktadır.

B. Mehmed Servet'e Ait Görüşlerin Günümüz Literatürüyle Mukayesesi

Özetle Mehmed Servet'in doğal hukuk – pozitif hukuk ayırımına ilişkin görüşleri şu şekildedir: **i)** Pozitif hukukun meydana çıkması doğal hukukun oluşumundan daha sonradır. Doğadaki adalet kaynağı ebedi, ezeli ve değişmez niteliktedir. **ii)** İnsanlar akli selimde derece olarak eşit konumdadırlar. Ancak bu kuvvetin kullanılmasında eşit değillerdir. **iii)** Doğal hukuk, tabiatın ve akliselimin gösterdiği hukuktur. **iv)** Doğal hukukun anlaşılması yıllar veya asırlar içinde değişebilir. Ancak doğal hukukun kendisi değişiklik göstermez. Fakat pozitif hukuk değişebilir niteliktedir. **v)** Pozitif hukuk doğal hukuka ne kadar yaklaşırsa o kadar mükemmelleşir. **vi)** Kanunların geriye yürüme yasağı pozitif hukuk için geçerlidir. Zira doğal hukuk kuralları her zaman ve zeminde uygulanabilir niteliktedir. **vii)** Doğal hukuka uymamak maddi bir sorumluluk doğurmaz, yalnızca insanın iç dünyasında vicdani mesuliyet doğurabilir.⁷²

Doğal hukuk ve pozitif hukuk ayırımına ilişkin günümüz anlayışı olması gereken hukuk ile olan hukuk temelinde irdelenmektedir. Doğal hukuk olarak ifade edilen olması gereken hukuk kurallarının özellikleri şu şekildedir:⁷³ **i)** Belirli bir bölgede/toplulukta uygulanan kuralları değil, toplumun ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayan kuralları ifade eder. **ii)** Olması gereken hukukun içeriğine ilişkin bir uzlaşma bulunmadığından değişken nitelikte kabul edilmektedir. **iii)** Doğal hukuk mevcut hukuka rehberlik etmesi dolayısıyla aralarında sürekli bir ilişki bulunmaktadır. **vi)** Dini kökenleri terkedildikten sonra doğal hukuk lâik ve akılcı bir niteliğe bürünmüştür. **v)** Genel olarak pozitif hukuk kuralları herkes için geçerli olsa da (istinaen bir kişi için kanun çıkarılabilir) doğal hukuk kuralları geneldir.

Yukarıda zikredilen tanım ve değerlendirmelere bakıldığında günümüz doğal hukuk ve pozitif hukuk anlayışla çoğu noktada örtüşmektedir. Mehmed Servet'i söz konusu mukayesede farklılaştıran noktalardan biri doğal hukuku değişmez nitelikte kabul etmesidir. Mehmed Servet, doğal hukukun içeriğinin dönemden döneme değişmeyeceği ve sabit nitelikte var olduğunu belirtmektedir. Farklı zaman ve mekânlardaki doğal hukuk kurallarının değişimini insanların akliselim seviyesindeki eşitliğine rağmen bu erki kullanmadaki eşitsizliğine dayandırmaktadır. Fakat modern anlayış, doğal hukukun zamansal olarak (çağdan çağa) değişebileceğini ortaya koymaktadır. Toplum ihtiyaçlarına bütünüyle uygun halde bulunan doğal hukuk anlayışının değişmez nitelikte kabul edilmesi akla daha yatkın görünmektedir. Dönemsel olarak doğal hukuk anlayışındaki değişimler ancak bu ideal durumun yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Gerçi bu anlayış İslam dinine uygun görünmektedir. Zira Allah'ın tabiata/insana işlediği kanunlar/kurallar aklen aksi ispatlanamayacak ölçüde makuldür.

Diğer bir yandan Mehmed Servet'in doğal hukuk kurallarının geçmişe yürüme yasağına tabi olmayacağı açıklaması dikkat çekicidir. Yukarıda ifade edildiği üzere günümüz doğal hukuk anlayışında vurgulanmayan bir mesele olmasıyla da Mehmed Servet'e ait görüşler önemini korumaktadır. Aslında Mehmed Servet'in bu görüşü doğal hukuk kurallarının hem değişmezliğini hem de genelliğini vurgulamaktadır. Zira dönemlere göre değişmeyen bu kuralların geçmiş

⁷² Mehmed Servet. s. 7-13.

⁷³ Üskül Engin, s. 152-154.

zamanda meydana gelen hukuki meselelere de uygulanacağını göstermektedir. Ayrıca doğal hukuk kuralları, insan etkisinden masun olarak pozitif hukuk kuralları gibi konulduğu tarih itibarıyla uygulanması mecburiyetini taşımamaktadır.

SONUÇ

Doğal Hukuk – pozitif hukuk ayrımı, 19. ve 20. yüzyıllardaki Osmanlı son dönem hukuk literatüründe olduğu gibi bugün de geçerliliğini sürdürmektedir. Doğal hukuk teorisiyle pozitif hukuk anlayışı arasındaki muhalefetin bir sonucu olarak hukuk kuralları arasında olan ve olması gereken hukuk ayrımı meydana gelmiştir. Pozitif hukuk kuralları müeyyideye sahip olması itibarıyla uyulması mecburi kurallardan oluşmaktadır. Ancak pozitif hukuk kuralları, değişmez ve üstün adalet anlayışından kaynaklanan doğal hukuka aykırı olması kabul edilemez niteliktedir. Bu sebeple hukukta ideal olan düzenin veya kuralın sürekli uygulanabilir olması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu ihtiyaç, ulusal veya uluslararası alanda hukukun ideale ulaşması yolunda adalete uygun hukuk kurallarının oluşturulmasına öncülük edecektir.

Doğal hukuk – pozitif hukuk ayrımı, Osmanlı'nın son dönem hukuk literatüründe yer almakla birlikte günümüz hukuk literatüründe çoğu hukuka giriş türündeki eserlerde hukuk teorisinin anlaşılması için temel bir işlev görmektedir. Bu iki anlayışın kıyaslanması iki teori arasındaki farkları belirtmekle birlikte aralarındaki kaçınılmaz ilişkiyi de ortaya koymaktadır. Söz konusu dönemin yazarları(hukukçuları), toplumda cari bulunan hukuk kurallarının doğal hukukun kaynaklarından biri olarak görülen Yaratıcının ihsan ettiği insan fitratına uygun olması gerektiğini sürekli vurgulamaktadır. Bu minvalde Mehmed Servet'in yeri önem arz etmektedir. Zira Mehmed Servet doğal hukuk ve insan ilişkisini yaratılıştan ziyade tabiatın kendisine dayandırmaktadır. Ayrıca bu minvalde adaletin kaynağını da yine tabiatı aramaktadır. Nihayetinde yazar, doğal hukuk kurallarının neşri ve ilanının tabiatın bir görevi olduğunu ifade etmiştir.

Mehmed Servet doğal hukuk – pozitif hukuk ayrımında dönemin diğer eserlerine uygun olmakla birlikte, ismine uygun şekilde, doğal hukukun kaynakları arasına doğadaki işleyen düzeni de ekleyerek tabiatı dikkat çekmektedir. Buna ilaveten yazarın farklı olarak ortaya koyduğu kıyaslardan biri de iki hukuk anlayışının icrailiği/yürürlüğü kapsamındadır. Yazar, doğal hukuk kurallarının her zaman ve mekânda geçerli olduğunu ve bu nedenle geriye yürüme yasağı kapsamında yer almadığını vurgulamaktadır. Ancak pozitif hukuk bunun aksine belli bir bölgede ve belli bir zaman dilimi içerisinde geçerli olan bu kuralların/anlayışın icra edilmesi sırasında geriye yürüme yasağına takılacağını ve bu sebeple bir takım hakların kazanılarak korunacağına işaret etmektedir.

Doğal Hukuk	Pozitif Hukuk
Olması gereken (ideal) hukuku ortaya koyar. “ <i>lege feranda</i> ”	Olan (mevcut) hukuku tanımlar. “ <i>lege lata</i> ”

Genel olarak değişmez kabul edilir.	Zamanın ve toplumun ihtiyaçlarına göre değişebilir.
Hukukun kaynakları ve amaçları üzerine yoğunlaşır.	Hukukun uygulanma boyutuna yoğunlaşır.
Genel nitelikte kurallar emreder.	Şahsi nitelikte kurallar koyması mümkündür.
Herkes açısından geçerlidir.	Yalnızca kurallarla bağlı olanlar açısından geçerlidir.
Her daim caridir, geriye yürüyebilir.	Kurallarının geriye yürüme yasağı bulunur.
Uyulmaması durumunda herhangi bir yaptırım öngörmez.	İtaat edilmesi mecburidir, aksi halde cezai müeyyidesi bulunur.

KAYNAKÇA

Akıllıoğlu, Tekin. *Hangi Hukuka Giriş? Hukuk Üstüldi İncelemesine Giriş*, III. Bası, İmaj Yayınevi, Ankara, Ekim 2017.

Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas: 2020/93, Karar: 2021/72, Karar Tarihi: 13/10/2021.

Aybay, Aydın / Aybay, Rona / Pehlivan. Ali. *Hukuka Giriş*, IX. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2013.

Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kuramları*, XX. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, Ekim 2005.

Bilsel, Cemil. *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943.

Cicero. *Yasalar Üzerine* (Çev. C. Cengiz Çevik), İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016,

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Hadislerle İslam (Hadislerin Hadislerle Yorumu)*, Cilt: 7, IV. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi, İstanbul, 2020.

Doğan, İsmail. "Münif Mehmed Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 32, İstanbul, 2006,

Erdoğan, Ali. "Seydişehir", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 37, İstanbul, 2009,

Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Hukuka Giriş*, IV. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2018.

Gözler, Kemal. "Tabîi Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı", Muhafazakar Düşünce, Yıl: 4, Sayı: 15, 2008,

Gözbüyük, Şeref. *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, XXV. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, Ağustos 2006.

Hökekleli, Hayati. "Fıtrat", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul, 1996, s. 47.

- Ingram, David Bruce. *Hukuk Felsefesi* (çev. Ezgi Su Dağabak), II. Baskı, Fol Kitap, Ankara, Mart 2020.
- İbrahim Hakkı [Paşa]. *Hukuk İlmine Giriş* (Hazırlayan: Ömer Can Baş, Abdullah Özçelik), Dün Bugün Yarım Yayınları, İstanbul, 2021.
- İbrahim Hakkı. *Medhâl-i Hukuk-ı Beyne'd-Düvel*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1303.
- İbrahim Hakkı. *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1319.
- Kâzım. *Telhîs-i Hukuk-ı Mevzu'a*, II. Tab', Âlem Matbaası, İstanbul, 1313.
- Kozalı, Abdurrahim. *Kıyas/İstihsan ve Doğal Hukuk İlişkisi*, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2004,
- Kurşun, Zekeriya. "İbrâhim Hakkı Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21, İstanbul, 2000,
- Mahmud Esad Seydişehrî. *Hikmet-i Hukuk yahut Hukuk-ı Tabiiye*, Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1301.
- Mahmud Esad Seydişehrî. *Telhîs-i Hikmet-i Hukuk*, Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1301.
- Mehmed Servet. *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, II. Tab', İkdam Matbaası, Dersaadet, 1328.
- Münif Paşa. *Hikmet-i Hukûk* (Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayan: Gökhan Doğan), Çizgi Kitabevi, Konya, Eylül 2016.
- Münif Paşa. *Hikmet-i Hukuk*, A.K. Tuzluyan İdare-i Şirket-i Mürettibiyye, İstanbul, 1302.
- Öktem, Niyazi / Türkbağ, Ahmet Ulvi. *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, Der Yayınları, İstanbul, Ekim 2009.
- Özyörük, Mukbil. *Hukuka Giriş*, Ege Matbaası, Ankara, 1959.
- P. Namur. *Medhâl-i İlm-i Hukuk* (Çeviren: Münif Paşa), Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1299.
- TÜBA *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü / Sosyal Bilimler*, Ankara, 2011,
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Adliye ve Mezahib (İ..AZN.), 84/29.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Adliye ve Mezahib (İ..AZN.), 106/16.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Adliye ve Mezahib (İ..AZN.), 117/25.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Adliye ve Mezahib (İ..AZN.), 119/28.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı, (82/2/9), (86/36/12), (90/11/14).
- Uslu, Cennet. *Doğal Hukuk ve Doğal Haklar: İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, II. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, Temmuz 2011.
- Uygun, Oktay. *Hukuk Teorileri*, II. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, Haziran 2020.
- Üskül Engin, Zenyep Özlem. "Olan Hukuk - Olmayan Hukuk", Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 23. Kitap, ed. Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, Saim Üye, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2012,
- Vartan/Sadullah. *Hülasa-yı Hukuk-ı Tabiiye*, Bekir Efendi Matbaası, Konstantiniyye, 1325.

Yaman, Ahmet / Karakuş, Bahaddin. "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Hukuk Mecrası: Ravza-i Hukuk", *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C. 79, S. 3, 2021, s. 1001-1027.

Yıldırım, Şahban." Natural Law Theory and Islamic Law in Terms of Philosophy of Law", *Turkish Studies*, Vol. 12/20, 2017,

Yörük, Ali Adem. "Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehir", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 70, S. 1, 2012, s. 489-504.

Yörük, Ali Adem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.